
ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 821.512.122(575.2) (043.3)

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ И СОЦИАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДРАМАТИЧЕСКИХ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ ЖЕЛТОКСАН**

¹Кожабаева Динара Абылайкызы
соискатель

²Белгибаева Гулнур Абубакировна
старший преподаватель

²Базарбекова Нагима Шадибековна
старший преподаватель

**ЖЕЛТОКСАН ТЕМАСЫНДА ЖАЗЫЛГАН ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ
КҮРӨШТҮН УЛУТТУК ЖАНА СОЦИАЛДЫК МҮНӨЗҮ**

Кожабаева Динара Абылай кызы
изденүүчү

Белгибаева Гулнур Абубакировна
улук окутуучу

Базарбекова Нагима Шадибековна
улук окутуучу

**NATIONAL AND SOCIAL CHARACTER OF THE CONFLICT
OF DRAMATIC WORKS ON THE THEME OF JELTOKSAN**

Kozhabayeva Dinara Abylaikyzy
applicant

Belgibayeva Gulnur Abubakirovna
senior lecturer

Bazarbekova Nagima Shadibekovna
senior lecturer

¹НАН Кыргызской Республики, Институт языка и литературы имени Ч.Айтматова
NAS of the Kyrgyz Republic, Institute of Language and Literature named after Ch.Aitmatova

²Шымкентский университет, г. Шымкент, Республика Казахстан
Shymkent University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Аннотация. В статье собраны и обобщены драматические произведения, написанные на тему Желтоксан, и рассмотрены их жанровые особенности. Существует немалое количество драматических произведений на эту тему. В драматических произведениях М. Шаханова и Ш. Айтматова, И.Сапарбаева, С. Досанова, Б. Мукай, М. Байгут, У. Ахмета в образах главных героев произведений собраны основные признаки, характеристики исторической действительности. Их конфликтная судьба удачно отражена в драматических произведениях, где конфликт ярко выражен. Все драматические пьесы на тему Желтоксана имеют общий образ героя Желтоксана. Образ этих героев – результат борьбы казахского народа против колониализма и агрессии,

различных форм экспансии. Их образ был создан на основе различных конфликтов между обществом и людьми. Они ценны в первую очередь как исторические, а не драматические персонажи. Актуальность статьи заключается в первом обобщенном анализе драматических произведений на данную тему.

Ключевые слова: литература, восстание Желтоксан, драма, главный герой, историческая правда.

Аннотация. Макалада Желтоксон темасында жазылган драмалык чыгармалар топтолуп, алардын жанрдык өзгөчөлүктөрү каралат. Бул темадагы драмалык чыгармалардын саны да аз эмес. М. Шаханов жана Ш. Айтматовдун, И.Сапарбаевдин, С.Досановдун, Б.Мукайдын, М.Байгуттун, О.Ахметтин чыгармаларындагы башкы каармандардын образы тарыхый чындыктын негизги белгилерин, мүнөздөмөлөрүн чогулткан. Алардын конфликттүү тагдыры драмалык чыгармаларда ийгиликтүү чагылдырылган, анда конфликт даана көрүнүп турат. Желтоксон темасындагы драмалык чыгармалардын бардыгында Желтоксончу баатырдын жалпы образы бар. Бул баатырлардын образы казак элинин колониализмге жана агрессияга, экспансиянын ар кандай түрлөрүнө каршы күрөшүнүн натыйжасы. Бул баатырлардын образы коом менен адамдардын ортосундагы ар кандай конфликттердин негизинде жаралган. Алар драмалык каарман катары эмес, биринчи кезекте тарыхый каарман катары баалуу. Макаланын актуалдуулугу берилген темадагы драмалык чыгармалардын биринчи топтук анализинде жатат.

Негизги сөздөр: адабият таануу, Желтоксон окуясы, драма, башкы каарман, тарыхый чындык.

Abstract. The article summarizes the dramatic works written on the topic of Zheltoksan, their genre features are considered. The article contains dramatic works written on the topic of Zheltoksan and examines their genre features. There are quite a few dramatic works on this topic. In the dramatic works of M. Shakhanov and Sh. Aitmatova, I.Saparbayeva, S.Dosanova, B.Mukai, M.Baigut, U.Akhmeta the main characters of the works contain the main signs and characteristics of historical reality. Their conflicting fate is successfully reflected in dramatic works, where the conflict is pronounced. All dramatic plays on the theme of yolkson have a common image of the hero Yolkson. The image of these heroes is the result of the struggle of the Kazakh people against colonialism and aggression, various forms of expansion. The image of these heroes was created on the basis of various conflicts between society and people. They are valuable primarily as historical characters, not as dramatic characters. The relevance of the article lies in the first generalized analysis of dramatic works on this topic.

Key words: literature, Zheltoksan event, drama, main character, historical truth.

Эгемендик жылдарынан бери карай сереп салганда, бул мезгил салттуулук менен жаңычылдыктын ширелише үндөшкөн мезгили деп айтар элек. Токсонунчу жылдардан берки мезгилде улуттук тематиканы жандандыруу, психологизм аркылуу кейипкердин образын ачып берүү, окуя баяндоо жолдору, сюжет жүйөсү, пьеса текстинин стилистикалык, семантикалык түзүлүшү

багытындагы изденүүлөр үзгүлтүксүз жүргүзүлүп келет. Жана андагы сюжеттер реалисттик идеяга негизделген. Ушундай идея алкагында адам психологиясын, кейипкердин ички жандүйнөсүн ачууга талпынуу алдыга чыкканы байкалат.

Казак драматургдары Желтоксон темасын жазууда тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландыра отуруп, талаш-тартыш окуялар аркылуу сах-

налаштырууда өтө көп күч жумшаган. Ал катарда М.Шаханов менен Ч.Айтматовдун «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасы (1998), С.Асылбеков «Бир түндөгү окуя» («Желтоксон жели»), С.Досонов «Тозок айлампасы» (Жануран) драмасы, Т.Дүйшөнбаев «Желтоксон жаңырыгы», А.Бактыгереева менен М.Омарова «Жубан», И.Сапарбай «Мажнун», Иран-Гайып Орозбаев «Былыкка баткан калаа», М.Кайыңбаев «Желтоксон ыры» аттуу драмалык чыгармаларында Желтоксон көтөрүлүшүн ар кырынан бейнелөөгө басым койгон. Андан башка Б.Мукай «Өмүрзая» драмасы, М.Байгут «Жоголгон журнак», Ө.Ахмет «Желтоксон ызгаары» прозалык чыгармаларын драмага айланткан.

Деген менен Желтоксон темасындагы чыгармалардын кайсынысы болбосун азыркы казак драматургиясынын жанрлык сыпатын айкындай турган параметрлерге шайкеш. Ушу өңүттө жазылган адабий туундулардын бири - акын-драматург Исраил Сапарбаевдин «Мажнун» драмасы. Драманын эпиграфындагы «Желтоксон боздокторуна таазим» деген жазуучыгарманын накта ушу темага арналгандыгын тастыктайт. Демек, автордун башкы идеясын айкындаган бул үч ооз сөз «Мажнундун» жазылуусундагы негизги мүдөөнү да ачып турат.

Автордун айтуусунда, ушу пьеса аркылуу Желтоксон окуясынан соң жазыксыз жазаланып, темир тордун туткуну болгон, кийин боштондукка чыккан соң өз катарына кошула албай, Мажнундун абалына түшүп, азап чеккендердин, өз катарынан он жылдай окундап калган кейипкердин жеке микроааламын ачкысы келген. Жана да пьеса мазмуну ал идеяны жүзөгө ашыра алган деп толук айта алабыз. Андан сырткары Исраил Сапарбаевдин бардык чыгармаларына орток түбөлүк махаббат темасы бул чыгарманын баасын андан бетер арттыра түшөт.

Ушу темадагы драмалык чыгармалардан «Мажнундун» бир айкын өзгөчөлүгү анын тилинин чечендигинде. Ак ыр формасында жазылган жана образдардын ички маңызы менен мүнөздөрүн ачууда поэзия саптарын жыш урунган. Албетте, мындан автордун акын экендиги аңдалат. Демек, акындын ушул чыгармасында психологиялык-лирикалык чулу тутумдаштык бар. Сюжеттик-композициялык желенин туташтыгы, поэтикалык-лирикалык маанай, романтикалык-реалисттик ыргак пьесанын наркын өстүргөн.

Калемгердин драмалык пьесаларынын сюжеттик-композициялык желелерин туташтырып, оболу окурмандарын, андан кийин көрөрмандарын арбап алган поэтикалык жана лирикалык-психологиялык көрөңгөлүү, романтикалык-реалисттик обондуу туташтык.

Драма кейипкерлеринин ар кимисинин аракети, ролу өзүнчөлүк бир реалисттик максатка негизделген. Ал жаңы эле айтылган образдар менен сюжетте психологиялык параллелизмди байкайбыз. Ар-намысты бийик койгон Газиз менен Сагынычка, “заманың түлкү болсо – түлкү бол” деп, бар күчүн өзүмчүл кызыкчыгына салып жүргөн Жаркын менен Айгүлдүн образдарына каршы коюлат. Кеңтип айтар болсок, баш кейипкер Газиз тал боюн талант менен кошо ыза-кек бийлеген татаал образ болсо, Жаркын эрмек кууган «жаңы казак». Ал эми Сагыныч – батыл, парасаттуу, аруу казак кызынын символу.

Акындын «Мен казак кыздарына айран калам» деп, каракөз арууларды ар качан лирикалык чыгармаларына арка тутуп жүргөндүгү белгилүү. Бу жолу да Сагынычтын образы аркылуу казак кызына сөздөн эстелик койду. Сагынычты баатыр Лаззаттын рухташы, избасары, жалгашы сыңары сүрөттөйт. Газиздин «Кайран, Лаззат» деген бир ооз сөзүндө терең маани жатат.

Ал эми «Казак кызы» обондуу ыры – чыгарманын лейтмотиви. Чыгарма чечиминде окуя ийгиликтүү аяктап, адилдиктин ак туусу желбирейт. Ойдо жокто кезигип, сезим бийигинде табышкан эки жаш кошулуп, ошо кезде таанымал ыр ырдалып турганда, Томиристен бери келе жаткан казак кызынын ичиндеги майтарылбас деми, сабакташтык үзүлбөгөндөй таасирде экенин билип отурабыз. Ал эми генералдын, анын образы аркасында бардык жазалоочу топтун абийир соту алдында азапка түшүүсү – окурмандын жандүйнөсүн серпилтип таштайт.

Пьесадагы сан түрлүү тартыштар кейипкерлерин турмуштагы ар кандай кагылыштарга туш кылып, алардын адамгерчилик деңгээлин баамдайт, мелжиген максатына кол жеткизүү жолундагы күрөштө образдар мүнөзүнүн сан кырлуу катмары ачылат. Психологиялык жагдай-шарттар доор менен мезгил калыпташтырган түшүнүктөрдүн алкагын бузган аракеттерге алып келет. Пьеса өз абийир-арыбыздын алдындагы аруулуктан айрылбайлы деп тургандай.

Кийинки бир драмалык туунду – «Жубан» драмасы. Жалпы пьеса акын Жубан Молдагалиевдин өмүрү менен чыгармачылыгына арналган. Жубан акындын Желтоксон окуясынан соң Казакстан Жазуучулар бирлигиндеги жыйында Колбинге каршы сүйлөгөн тайманбас эрдигин эч ким унуткан жок. Ошондуктан бу чыгарманы толук бойдон изилдөө темабызга киргизе алабыз. Андан ары чыгарманын мазмунунда жогоруда айтылган жыйын сүрөттөлөт. Анын авторлору казактын акын кызы А.Бактыгереева менен драматург М.Оморова. Чыгармачылык тандем жараткан бир актылуу поэтикалык драма көлөмү жагынан тым кыска болуп көрүнгөнү менен анда негизги өзөк берилген. Ары карай режиссер кыялы менен толуктай берери шексиз. Ал тургай айрым ре-

маркаларда режиссерго эркиндик берилери түз эле айтылган.

Кез келген чыгарма сюжетинин башталышы (экспозициясы), байланышуусу, өрчүүсү, чыңалуу чеги, чечилиши болору белгилүү. Арийне, автордун жеке чеберчилигине байланыштуу бул классикалык жүйө сакталбашы да мүмкүн. Айталы дегенибиз, «Жубандын» чечилиш чеги «Мен казакмын, миң өлүп, миң тирилген» деп, акын өзү айткандай, казактын улуттук деми барда казак өлмөк эмес дегенди түшүндүрөт.

Желтоксон окуясын жан-жактуу камтыган эң кеңири пьеса – С.Досоновдун «Тозок айлампасы» драмалык хикаясы. Драма «Жануран» деген ат менен бир нече театрларда, анын ичинде Кыргызстандын театрларында да коюлган. Пьесанын алгы сөзүндө:

БУЛ ЭМГЕГИМДИ тагдырдын барлык сыноолорун калкыбыз менен бирге көтөрүп келе жаткан каракөз карындаштарым менен инилериме,

КЕЧЭЭ Желтоксондо ыкпаган, эрлик туусун жыкпаган баатыр да парасаттуу да урпак Силерге;

ЭРТЕҢ эгемендиктин көк байрагын кубаттуу кол менен бек кармаган канаттуу да таланттуу да урпак Силерге;

БАРЛЫК КАЗАК ЖАШТАРЫНА арнадым [1.352.].

Пьеса Желтоксон окуясын кеңирисинен сүрөттөгөн чыгарма экендигин жогоруда айттык. Ушу темадагы пьесалардын бири «Жоголгон Журнакта» желтоксондун алыскы айылдагы жаңырыгы айтылса, мында аянттагы окуя, Колбиндин кабинети, жазуучулар үйүндөгү жыйын, түрмө менен жиндиканадагы кыйноолор, эгемен Казакстандагы өзгөрүштөр көрсөтүлгөн сахналар бар. Андан ары сахналоо жүрүшүндө кейипкерлердин портрети чыңдалат.

Кай драмада болбосун автор жеке айтар оюн, идеясын кейипкерлердин диалогу, монологу аркылуу жеткизет. Ошондуктан да диалогдун утумдуу, мо-

нологдун мазмундуу болуусу чыгарманын түпкү түйүнүн дурус жеткизе турган негизги курал. Автордун чеберлигин таанытар дагы ушу мерчем. «Тозок айлампасындагы» кейипкер сөзүнүн кыска да болсо, нускалыгы аркылуу С.Досоновду Желтоксон темасына көркөм үлүш кошкон чебер авторлордун катарына кошо алабыз.

С.Асылбековдун «Желтоксон түнү» – бир түндө бир батирде болуп өткөн окуя аркылуу үлкөн маселени көтөрө билген чыгарма. Драманын негизи талаш-тартыш десек, мындагы карама-каршылык Баймырза менен Талшын, Кайсар менен Тимур Калдыбаевич, казактын кызыкчылыгы менен советтик жүйө арасында жүрүп жатат. [2, 235].

Демек, «Желтоксон түнү» драмалык пьесасынын идеялык түйүнү – тоталитарлык жүйөдө үстөмдүк кылып келген текебер, өктөм, зордукчул көрсөтмөлөрдүн трагедиялык салдарынан арылып, улут үчүн акжаркын күн тууларына болгон ишеним. Корутундулап айтканда, драматург жазуучу Серик Асылбек уулунун драмалык туундусунун мазмундук сыпаты аркылуу азыркы казак драматургиясынын классикалык адабият деңгээлиндеги бийиктиги таанылат.

Аталган темага ар драматург ар кырынан келгендиги белгилүү. Алардын бири – акын-драматург Иранбек (Иран-Гайып) Орозбаев. Драматургдун «Былыкка баткан калаа» («Портмоне») драмасында эгемендиктин алгачкы жылдарындагы калаадагы катаал турмушту боёмосуз сүрөттөйт [3].

Таштанды челектердин жанындагы үч муун өкүлүнүн оор тагдыры, баалуулуктардын алмашуусу, бай мен кедейдин арасын окчундаткан контрасттуу турмуш ушу чыгармада көрүнүш табат. Жогоруда айтылган үч муундун алдыңкы толкун өкүлү – илим керексиз болуп, жабылып калган илимий изилдөө институтунун профессору Жампоз Бураевич, ортоңку муун – аспирант, Желтоксон

курмандыгы Акмая жана да – сыр-коо энесине өзөк жалгаганга аш издеп таштанды челектерин кыдырып жүргөн бала. Өкүнүчтүүсү ушу, буларды типтүү образдар дебеске чара жок. Драманын окуя желеси чыйрак, кейипкерлердин аракети ынанымдуу, тартыштын ички динамикасы күчтүү.

Өз ара мамиледеги пикир келишпестик, социалдык жагдайлар карама-каршылыгы, ак менен кара, касиеттүүлүк менен өктөмдүк, бай менен кедей сыяктуу түшүнүктөр кезектешип көрүнүш берет. Ал анткени менен коомдо адилдик үчүн, улут үчүн кайраткерлик көрсөткөндөр издеп алары жок, эч кимге керексиз болуп кала берери дагы турмуштун ачуу чындыгы. Бул чындык тек «Былыкка баткан калаада» гана эмес, «Жоголгон Журнакта», «Желтоксон түнүндө», «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сотто», «Өмүрзаяда» да окурман менен көрөрмөн жүрөгүн тилип жатат. Авторлор чындыкты чырылдата отуруп, ой-санаабыздын, аң-сезимибиздин сапатын арттырууну, улуттук демди ойготуп, селт эттирүүнү көздөгөндүгү шексиз. Желтоксон курмандыктарынын далай тагдырын дагы бир кырынан сүрөттөгөнү үчүн бул драманын дагы өзүнчө орду бар.

Желтоксон темасындагы адабий чыгармалар тек казак авторлорунун калеминен гана жаралган жок, бу темага коңшу кыргыз элинин калемгерлери дагы ат салышкан.

Түрк калктарынан чыккан залкар жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармалары 170 тилге оодарылып, «Адамзаттын Айтматову» атанса да, өмүрү менен чыгармачылыгында казак калкынын орду бөтөнчө экендиги талашсыз. Жазуучулук жолунда М.Ауэзов, А.Кекилбаев, А.Нурпейисов, К.Мухаметжанов ж.б. казак калемгерлери менен адабий байланышта болгондугу жалпыга маалым. «Кыргыз-казак адабий байланышын» изилдөөгө үлүш кошкон окумуштуулардын

бири А.Акматалиев: «Казак жазуучулары менен жакын тааныштыгым Чыңгыз Айтматовго бир кадам жакындай түшүүмө себеп болду» деп эскерет [4].

Эми «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасына токтололу. Эгемендик кезеңи келгенден кийин жазылган пьесалардан коом бейнеси айкын көрүнүп турат. Муну жанрдын бир артыкчылыгы, бир жетишсиздиги деп айтууга болот.

Соңку жылдары бир нече казак пьесаларынын чет эл сахналарында койулуусу дагы ушу себептен болсо керек. Ошо жетишсиздиктердин бири – «Кылым кыйырындагы сырдашуу» (Аскада калган аңчынын ыйы) рухий-философиялык, тарыхый-таанымдык жана махаббат икаяларынан курулган эсселер китебине кирген «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасы.

Боордош эки элдин адабий кош чынары Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Шахановдун чыгармачылык үндөштүгүнүн жемиши «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасынын, философиялык туундусунун негизги идеясы – эл менен жердин тагдыры, тарых менен бүгүнкү замандын сабакташтыгы, абийир тазалыгы менен адалдык, маңкуртка айланбас үчүн тил менен наркты сактоонун маңыздуулугу.

Акканат – Желтоксон окуясынын катышуучусу. Биз бу драманы талдап отурганыбыздын себеби дагы ушу. Сократ өз аңгемесин: «Кезинде дүйнөнү дүр силкиндирген 1986-жылы Алматыдагы Желтоксон көтөрүлүшү тек Казакстанда гана эмес, бүткүл кеңеш курамындагы демократиялык козголуштардын көч башы болгону маалым.

Тоталитарлык жүйөгө батыл нааразылык билдирип, элинин эгемендигин эңсеп, аянтка куралсыз чыккан жаштарга аскер күчү каршы койулду. Тынч митингдин катышуучуларын сапер күрөк менен жанчып, күзөт иттерине талатты.

Натыйжада эки миңге чукул адам жараланды. Казак жаштарына жасалган адилетсиздикке жандары чыдабай, кол сунууга аттанган кыргыздын төрт жүзгө жакын жигиттери менен кыздары чек арага жетип калган жеринен Маскөөнүн тикелей буйругу менен кармалып, кайта артка кайтарылды. Кээ бири окуудан чыгарылып, жумуштан куулду. Бул окуя боордош эки улуттун дагы бир жаркын туугандыгынын күбөсү катары тарыхыбызга кошууга толук акылуу» деп баштайт [5, 425].

Текешова Миргүлдүн «Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы» китебинде бул цитата бар: «Кеңеш өкмөтүнүн жазалоочу аскер тобунун ичинде улуту кыргыз аскер болгон. Эркиндик үчүн аянтка чыккан казак бир туугандарына каршы ок атуудан баш тарткан» [6, 98].

Драматургиядагы албан түрлүү тартыштар драма каармандарын кыйын чайкаштарга салып, адамгерчилик сапатын сынайт. Белгилүү максатка жетүү үчүн күрөштүн жүрүшүндө пьеса кейипкерлеринин нечен түрлүү мүнөздөрү ачылат. Оор психологиялык тартыштар, калыпташкан стереотипти бузуу, белгиленген алкактан чыгуу сыяктуу драматургияга таандык кырдаалдар желтоксон темасындагы пьесаларга да негиз болгон.

Ал эми желтоксончу каармандар ошо кездеги Брежнев аянтындагы көтөрүлүш сыяктуу эле драмалык чыгармалардын тартыш майданында дагы сан түркүн айыгышкан кармашка түшүп, окурманга тарыхый чындыкты чебер жеткизет

«Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасындагы Сократ, Акканат менен Галия, С.Асылбековдун «Бир түнкү окуя» драмасындагы Кайсар менен Акмарал, С.Досоновдун «Тозок айлампасы» драмалык икаясындагы Кайрат, Фатима, Назым, Мырзагул, А.Бактыгереева менен М.Оморрованын «Жубан» драмасындагы акын

Жубан, И.Сапарбайдын «Мажнун» драмасындагы Газиз, И. Орозбаевдин «Былықка батқан калаа» драмасындагы Акмая, Б.Мукайдын «Өмүрзая» драмасындагы

Аяган, М.Байгуттун «Жоголгон журнал» драмасындагы Журнак, Ө.Ахмет «Желтоксон ызгаары» драмасындагы Кайсарушундай каарман образдар.

Адабияттар:

1. *Досанов С.* Ақбас бүркіт. Әңгімелер мен хикаялар. – Алматы: Атамұра, 2008. – 432 бет.

2. *Асылбекұлы Серік.* Рәбиғаның махаббаты (әңгімелер, поветтер, пьесалар) Асылбекұлы Серік. – Алматы: «НұрлыPressKZ» 2015. – 320 б.

3. *Иран-Ғайып.* Ғайып-нама: 4 томдық [Акматалиев А. «Қызыл алмадан» басталған таныстық. Қазақ әдебиеті газеті. 11.07.2017 <https://qazaqadebieti.kz/10966/yzyl-almadan-bastal-an-tanysty>

4. *Айтматов Ш., Шаханов М.* «Ғасыр айрығындағы сырласу» (Құз басындағы аңшының зары). Рухани-философиялық, тарихи-танымдық және махаббат хикаяларынан құрылған эсселер кітабы. – Алматы, 2008. – 512 бет.

5. *Текешова Миргүл.* Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч.Айтматов жана М.Шаханов). 98-б. –Б.: Улуу Тоолор, 2017. –140 б.